

УДК 81'25:81'38=811.161.2(045)

Остапенко С. А.

ВІДТВОРЕННЯ ФІГУР СУБСТИТУЦІЇ У ПРОЦЕСІ ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ

Стаття присвячена дослідженню фігур субституції детективних творів Агати Крісті та варіативності їх відтворення українською мовою. Автор аналізує різні фігури субституції та застосовані трансформації, їх комплексність задля створення еквівалентного перекладу.

Ключові слова: епітет, метафора, контекст, переклад, трансформація.

Остапенко С. А. Передача фігур субституції в процесі художественного перекладу. *Статья посвящена исследованию фигур субституции детективных произведений Агаты Кристи и вариативности их передачи на украинском языке. Автор анализирует различные фигуры субституции и использованные трансформации, их комплексность для создания эквивалентного перевода.*

Ключевые слова: эпитет, метафора, контекст, перевод, трансформация.

Ostapenko S. A. Figures of substitution rendering in the process of literary translation. *The article is devoted to identification and determination of various figures of substitution in the conversational style and transformations, used in their rendering into Ukrainian.*

The research has been done on the basis of the detective stories "Nemesis", "Body in the library", "A Caribbean mystery" by Agatha Christie translation into Ukrainian made by V. Musiienko, V. Khazin, V. Shovkun. There are various stylistic means in literature, which give an expressive-emotional colouring. They attract readers' attention and involve them in reading. The need to transfer the images raises a number of difficulties that the translator faces. The practical part of the research involves the examples of figures of substitution usage in the conversation style of A. Christie's characters and ways of their translation. The detective stories are full of examples of using such stylistic devices as a metaphor and epithet. In general, metaphors are translated into the Ukrainian language as follows: by a dictionary analogue, by a metaphorical word with the other image, by a non-metaphoric word with the loss of imagery. In most cases, the epithets were translated by adjectives, word-combinations and descriptive translation, and nouns. The translators use a huge variety of different transformations translating the figures of substitution in the characters' conversation. They are synonymous substitution, contextual substitution, compression, expressivation, negativation, transposition, permutation, decompression. Practically it was proved that translation process isn't a simple replacement of units of one language with units of the other language. On the contrary, it is a difficult process including a number of difficulties which the translator needs to overcome.

Key words: epithet, metaphor, context, translation transformation.

У художній літературі широко застосовуються різноманітні стилістичні засоби, які надають мові виразності, експресивно-емоційного забарвлення. Вони зацікавлюють та залучають читача до світу мистецтва. Стилiстичні проблеми перекладу стосуються передачі у процесі перекладу стилістичних характеристик оригіналу: відповідності стилів і жанрів та передачі стилістичних засобів. Оскільки стилістична компетенція становить, так би мовити, вищий рівень у порівнянні із знанням граматики та лексики, то стилістичні проблеми перекладу становлять більші труднощі для перекладача.

Художній переклад є одним із найскладніших видів перекладацької діяльності, основним завданням якого є відображення думок і почуттів авто-

ра прозового або поетичного першотвору за допомогою іншої мови, перетворення його образів у матеріал іншої мови. Така необхідність передачі образів породжує ряд труднощів, які постають перед перекладачем. Так, перекладачеві необхідно постійно балансувати між зорієнтованістю на мову-джерело та мову перекладу, а також максимально точно відтворити картину світу, закладену автором у творі. Саме різноманіття стилістичних засобів художнього твору дозволяє реконструювати таку картину світу, зрозуміти особливості світосприйняття та світовідчуття письменника чи поета, а отже, адекватно перекласти такий художній твір. Власне тому неабиякого значення набуває варіативність відтворення стилістичних засобів оригінального твору.

Дана стаття присвячена дослідженню фігур субституції детективних творів Агати Крісті та варіативності їх перекладу з англійської мови українською.

Вивченням фігур субституції займалися такі відомі науковці, як І. Арнольд, І. Гальперін, Л. Єфимов, А. Мороховський та інші. Переклад фігур субституції є предметом численних робіт загального та спеціального характеру. Дослідженням даної проблеми докладно займалися такі видатні дослідники-лінгвісти, як І. Алексєєва, В. Карабан, В. Кухаренко, Т. Казакова, І. Корунець та багато інших. Питанню вивчення перекладацьких трансформацій присвячували свої праці О. Бреус, Л. Латишев, А. Наумова та інші науковці.

Актуальність роботи визначається недостатнім вивченням перекладу фігур субституції, а особливо питання варіативності їх відтворення українською мовою.

Метою дослідження є виявлення та визначення різних фігур субституції у детективних творах Агати Крісті та застосування трансформацій задля створення еквівалентного перекладу.

У ході наукової розвідки були досліджені лексико-семантичні стилістичні засоби, а саме фігури субституції, у розмовній мові героїв детективів Агати Крісті «Знахідка у бібліотеці» у перекладі В. Мусієнка, «Карибська таємниця» у перекладі В. Хазіна та «Немезида», перекладачем якої був В. Шовкун, з метою визначення варіативності їх відтворення українською мовою. У процесі роботи було відібрано та досліджено близько 150 фігур субституції у розмовній мові героїв детективів. Найвживанішими серед них виявилися фігури якості, а саме епітети та метафори.

Як і більшість авторів художніх творів, А. Крісті, намагаючись надати виразності та своєрідності мовленню героїв, використовує метафори різних типів.

У ході аналізу перекладу роману було виявлено тенденцію спрощення перекладу метафор: заміні з частковою втратою змісту, закладеного автором, або їх повного вилучення у тих випадках, коли перекладач не зміг підібрати гідний авторській метафорі еквівалент у рідній мові.

Було також виокремлено багато прикладів перекладу нейтральних виразів метафоричними.

Розглянемо детальніше способи відтворення метафор роману україн-

ською мовою та трансформації, що застосував перекладач задля збереження виразності та емоційності висловлювання.

Загалом, метафори перекладено українською мовою наступним чином:

- словниковим відповідником з тим же образом: *he was ripe* – він був готовий (6; 2), *his is the tune and the others dance to his piping* – дудка в його руках і під неї всі мають танцювати (6; 2), *iron nerves* – залізні нерви (6; 2), *to let off steam* – випустити пар (7; 3), *an early riser* – рання пташка (6; 2);

- метафоричним словом з іншим образом: *got no stamina* – кишка тонка (6; 2), *stuffed shirt business* – надмірна церемонність (7; 3);

- неметафоричним словом із втратою образності: *his own fish to fry* – інші турботи (6; 2), *a dull dog* – зануда (6; 2), *she was the apple of his eye* – вона була його втіха (6; 2).

У більшості випадків метафори було перекладено повними відповідниками:

We weren't his flesh and blood. – Ми йому не кровні родичі (6; 2).

She saw which way the wind was blowing. – Вона бачила, куди вітер віє (6; 2).

I should say that Mrs Jefferson found it very difficult to make both ends meet. – Сказати правду, місіс Джеферсон ледве зводить кінці з кінцями (6; 2).

Слід відзначити те, що еквівалентність перекладу досягається завдяки трансформаціям. Незважаючи на те, що трансформації носять комплексний характер, включаючи лексичні, граматичні, стилістичні та лексико-стилістичні, у нашій роботі увагу буде зосереджено на двох останніх.

Під лексико-семантичними трансформаціями розуміються усі способи перекладу лексичних одиниць, що враховують їхні видозміни у формі та значенні порівняно з мовою оригіналу. Розглянемо найбільш типові лексико-семантичні трансформації, які ми спостерігали, аналізуючи переклади детективів Агати Крісті.

Найчастіше було застосовано такі лексико-семантичні трансформації, як вибір варіативного відповідника та контекстуальну заміну, рідше – описовий переклад та компресію.

Вибір варіативного відповідника застосовується під час перекладу багатозначних слів та потребує уточнення контексту.

У ході порівняльного аналізу детективів Агати Крісті з перекладами українською мовою, нами було виявлено наступні приклади вибору варіативного відповідника:

Метафору *a very fine financial brain* було перекладено як *геній грошових обгородок* (5; 1). Як бачимо, у процесі перекладу було застосовано вибір варіативного відповідника, що зробило переклад більш експресивним.

Таку ж трансформацію простежуємо у метафоричному виразі *I know how to play this hand* – я знаю, як треба вести гру (7; 3) – до виразу *to play hand* було підібрано відповідник *вести гру*.

Сутність такого виду трансформації, як контекстуальна заміна, полягає у тому, що слово, або словосполучення у тексті оригіналу перекладається не його словниковим значенням, а підбирається з урахуванням контексту та норм мови перекладу [4].

Деякі речення були перекладені з контекстуальною заміною слова та втратою метафоричності, однак це не позбавило переклад виразності: *I'm myself completely in the dark as to what I'm doing or supposed to be doing*. – Я не маю аніякісінького уявлення ані про те, що я тут роблю, ані про те, що повинна робити (5; 1).

A mind that has plumbed the depth of human iniquity. – Розум, що пізнав усю глибину зла, на яке здатна людина (6; 2).

Наведене речення є метафоричним. Якщо звернутися до перекладу, то можна зазначити, що для відтворення метафори було застосовано контекстуальну заміну та описовий переклад.

Задля більшої виразності та емоційного забарвлення для перекладу метафори *to produce the rabbits out of the hat* перекладач застосував метафоричну контекстуальну заміну *показати фокус*, замість повного відповідника *знайти неочікуваний вихід* (6; 2).

Наступна лексико-семантична трансформація, яку ми розглянемо на прикладі перекладів детективів Агати Крісті, є компресія. Компресією називають такий спосіб перекладу, який полягає у зменшенні кількості мовних знаків у вислові друготвору, або вилученні надмірної інформації у формі зайвого слова у мові оригіналу [4].

У процесі перекладу метафоричного виразу *insipid and meretricious little bag of tricks* було застосовано компресію та експресивацію. Перекладач об'єднав слова *insipid and meretricious* та замінив *хитрий прийом* на *ляльку*, що надало більшого емоційно-експресивного рівня висловлювання у мові перекладу: *позбавлена смаку лялька* (6; 2).

Під стилістичними трансформаціями, на думку Л. Науменко та А. Гордєєвої, розуміють такі способи перекладу, за допомогою яких перекладач змішує стилістичні акценти, нейтралізуючи або, навпаки, актуалізуючи коннотативні відтінки значення, або ж адаптуючи мову перекладу до стилістичних норм, прийнятих у мові перекладу [4]. До стилістичних перекладацьких трансформацій належать: логізація, експресивація, модернізація та архаїзація.

Найчастіше в перекладах детективів А. Крісті була застосована трансформація експресивації, рідше – логізації.

Експресивація – це спосіб перекладу шляхом заміни нейтральної одиниці мови оригіналу її стилістично-маркованим відповідником у мові перекладу, що надає перекладу емоційно-експресивного забарвлення [4].

У процесі перекладу метафори *old crocks* було застосовано експресивний вираз *старі здохлаки* (7; 3), що надало виразу більшої образності.

Як бачимо, у мові перекладу було застосовано метафоричну заміну, якої немає у мові оригіналу, що надало експресивності вислову: *His holdings have gone steadily down*. – Гроші танули на очах (6; 2).

Для перекладу метафори *not an atom of glamour* було застосовано більш експресивну заміну: *жодної краплі шику* (7; 3).

Наступна стилістична трансформація, яка застосовувалася у процесі перекладу – логізація. Це спосіб перекладу шляхом заміни емоційно-експресивної або етномаркованої одиниці мови оригіналу стилістично ней-

тральним її відповідником у мові перекладу, що усуває або послаблює естетичну функцію першотвору [4].

Метафору *he'll retire into his shell* було перекладено нейтральним виразом *він замкнеться в собі* (6; 2). Тим самим автор застосував імплікацію та зі стилістичної точки зору – трансформацію логізації (втрату експресивності).

Перекладач застосував прийом негативації, тобто спосіб перекладу лексичної одиниці словом із запереченням без формально вираженої семи заперечення у мові оригіналу [4] для кращого розуміння вислову, однак зі втратою метафори: *I'd never say a word to a soul*. – Нікому нічого не скажу (6; 2).

Метафоричний вислів *to keep up the show in public* було перекладено з конкретизацією значення, тобто за допомогою лексико-семантичної трансформації, внаслідок якої родову назву перекладають видовою, або слово із широкою семантикою в мові оригіналу замінюють на слово з вузькою семантикою у мові перекладу, що характеризується більшим стилістичним забарвленням: *вдавати на людях, що в нас усе гаразд* (7; 3).

Досить характерними лексичними показниками неофіційності англійського мовлення виступають слова та словосполучення, що вносять у повідомлення елемент невизначеності, розмовної неточності. Серед них іменники із прийменником *of*: *lots of, heaps of, tons of, bags of, oceans of*. Їхніми українськими аналогами служать такі розмовні слова та словосполучення як: *чимало, купа, сила, багацько, безліч*. Використання цих українських відповідників у перекладі певною мірою коригується контекстом. У досліджуваних детективах Агата Крісті використовує такі вирази у метафоричному сенсі. Як-от, наприклад, *heaps of things* – зборів ціла купа.

У більшості випадків епітети було перекладено прикметниками: *a beautiful blonde* – вродлива блондинка (6; 2), *cheap finery* – дешева пишнота (6; 2), *odd letters* – дивні листи (6; 2), *a bad dream* – кошмарний сон (6; 2), *an absorbing game* – захоплююча гра (6; 2).

Також перекладачі використовують словосполучення та описовий переклад при передачі епітетів українською мовою: *bloodcurdling yell* – крик, від якого кров у жилах холоне (6; 2), *precious snapshot of yours* – світлина, яка була вам така дорога (7; 3), *a very remarkable character* – людина, обдарована надзвичайними здібностями (6; 2).

Деякі епітети перекладено іменниками: *a poor girl* – бідолаха (6; 2), *a young fellow* – молодик (6; 2), *noisy crowds* – крики (6; 2), *an awful thing* – жах (6; 2), *a healthy specimen* – міцність (6; 2), *dreadful things* – жахіття (6; 2).

Іноді при перекладі епітетів перекладач звертається до пошуку варіативного відповідника. Це відбувається з метою найточнішої передачі експресивного розмовного мовлення, притаманного головним героям та стилю твору в цілому: *a good engagement* – вигідний контракт (6; 2). Як бачимо, до слова *good* було підібрано український відповідник *вигідний*, а до слова *engagement* – *контракт*. Однак, вони не є словниковими відповідниками цих слів. Тому, беручи до уваги контекст твору, перекладачеві довелося підбирати найвдаліші варіанти самостійно.

У перекладі словосполучення *a good provincial company* також підбрано варіативний відповідник до слова *good*: *пристойна провінційна трупа* (6; 2).

У процесі перекладу словосполучення *frightful old man* підбрано відповідник *нікчемний стариган* (6; 2).

Перекладач застосував цю ж трансформацію для перекладу словосполучення з епітетом *a sound idea* – переконлива гіпотеза (5; 1). Як бачимо, замість *надійна* було обрано *переконлива*.

У досліджуваних детективах Агати Крісті також зустрічаються випадки використання інтенсифікаторів епітетів та прислівників: *I'm terribly frightened* – я смертельно налякана (7; 3), *it's getting frightfully late* – вже зовсім пізно (7; 3), *a frightfully important detective* – смертельно важний детектив (6; 2). Як бачимо, при перекладі цих речень перекладач звернувся до пошуку варіативного відповідника, замінивши словниковий відповідник слова *frightfully* – *страшно* на більш емоційний ідіоматичним *смертельно*, який більш відповідає контексту та є елементом розмовного стилю мовлення.

У процесі перекладу деяких епітетів застосовувалася контекстуальна заміна, що зробило мову перекладу більш емоційною, розмовною, а також більше наблизило її до українського реципієнта: *terribly upset* – убитий горем (6; 2), *heavy hostess* – занудна господиня (7; 3).

Для краси перекладу і збереження стилю автора епітет *a platinum blonde* перекладено як *яскрава блондинка* (6; 2), замість *платинова блондинка*, як то насправді перекладається.

Для передачі словосполучення з епітетом *poor little rat* також було застосовано контекстуальну заміну – *нікчемне щуреня* (6; 2). *Poor* перекладено *нікчемний* для виразності розмовного мовлення. Епітет *tiny* перекладено з контекстуальною заміною: *a tiny income* – скромні дивіденди (6; 2). Як бачимо, *крихітний* було замінено на *скромний*.

Цю ж трансформацію було використано у процесі перекладу словосполучення *perplexing murder* – ретельно підготовлене вбивство (7; 3), де *дивовижне* було замінено на *ретельно підготовлене*.

Описовий переклад передає значення лексичної одиниці у формі словосполучення, або речення, зазвичай, якщо у мові перекладу не існує її лексичного відповідника.

Перекладачі використовують словосполучення та описовий переклад при передачі епітетів українською мовою: *bloodcurdling yell* – крик, від якого кров у жилах холоне (6; 2), *precious snapshot of yours* – світлина, яка була вам така дорога (7; 3), *a very remarkable character* – людина, обдарована надзвичайними здібностями (6; 2).

У процесі перекладу словосполучень з епітетами перекладач використовує компресію та суфікси, які роблять мову перекладу більш розмовною та зрозумілою читачеві. Компресія – зменшення кількості мовних знаків у вислові друготвору або вилучення надмірної інформації у формі зайвого слова у мові оригіналу: *nasty little shop* – злиденна крамничка (6; 2). Як бачимо, перекладач використав суфікс *-учк*, що надало слову більшої виразності та експресивності. Компресію застосовано і при передачі словосполучення з

епітетом *a fair-haired young lady* – блондинка (6; 2).

A black-haired Spanish girl – гарна іспанка (6; 2). У цьому прикладі було вилучено слово «чорнява». В оригіналі це звучить як *black-haired*. Перекладач застосував компресію задля позбавлення тексту надмірної експліцитної інформації.

Для наближення мови перекладу до читача у процесі перекладу епітетів використовувалися експресивація та слова, притаманні розмовному мовленню: *very tawdry satin* – геть нікудишній атлас (6; 2). Проте, слово *tawdry* перекладається як *без смаку*, аніж *нікудишній*. *Геть* носить більш розмовний характер.

Для перекладу епітету *fluffy old girl* було обрано експресивний варіант *приємна старушенція* (5; 1). Таким чином, словосполучення стало більш виразним.

Словосполучення з епітетом *a very nasty eye* було перекладено метафорично *дивитися вовком* (6; 2) – було застосовано експресивацію, що надало розмовного характеру вислову.

Перекладач використав суфікс *-ющ* при передачі українською мовою епітета *poisonous young brute*. Це також зробило мову перекладу виразною та експресивною: *противнющий юний виродок* (6; 2).

У процесі перекладу епітетів також було використано негативацію: *poor quality* – ніякого смаку (6; 2).

В перекладах детективів також спостерігаємо транспозицію – заміну однієї частини мови на іншу. *A great tragedy* було перекладено *така трагедія* (7; 3). Прикметник було замінено займенником. Це надало мові перекладу більшої емоційності, що наблизило її до читача.

У процесі передачі словосполучень з епітетами українською мовою перекладач застосовував пермутацію, тобто лексичну трансформацію, суть якої полягає у заміні місць лексем у словосполученні для кращого стилістичного ефекту: *a thin ferrety little face* – обличчя худе, витягнуте, маленьке (6; 2). Однак, як бачимо, *ferrety* було замінено на *витягнуте*, замість *як у тхора*. Проте це не зменшило експресивності виразу.

При передачі словосполучення *a very remarkable woman* також відбулася пермутація: *жінка чудова* (7; 3). Це надало вислову більш розмовного характеру.

Таку ж трансформацію застосовано у процесі перекладу словосполучення з епітетом *extraordinary business* – справа незвичайна (6; 2).

У деяких випадках у мові перекладу було додано слова, тобто застосовано трансформацію декомпресії, яка надала перекладу більш оцінного колориту: *the provincial lady* – звичайна собі провінційна дама (5; 1), *a very simple person* – проста і непримітна особа (7; 3), *a shrewd eye* – розумний і проникливий погляд (6; 2), *a ruthless man* – брутальний і невблаганний чоловік (5; 1).

Відтінок розмовної невизначеності вносять у мовлення української мови слова з розмовним суфіксом *-ува*. Тому, у процесі перекладу деяких епітетів перекладач звертався до цього виражального засобу: *elderly chaps* – підстаркуваті ледацюги (7; 3).

Для того, щоб зробити мову перекладу більш яскравішою перекладач використав найвищий ступінь порівняння для передачі деяких епітетів: *expensive wines* – найвишуканіше вина (6; 2), *an exhaustive lecture* – найзавданіша лекція (7; 3).

У деяких детективах письменниця використовує інвертовані епітети, які урізноманітнюють та збагачують мову героїв. Наприклад, *a devil of a woman* – диявольська жінка (6; 2). Такий епітет, характерний для англійської мови, засобами української мови було виражено звичайним епітетом.

Інші фігури субституції, зокрема гіпербола, мейоза, літота, метонімія, синекдоха, перифраз, евфемізм, алегорія та іронія майже не зустрічалися ані в першотворах, ані в перекладах.

У досліджуваних творах є декілька прикладів персоніфікації, що надає мові емоційного забарвлення та колориту:

But Time, as my dear mother used to say, is a great healer. – Але час, як казала моя люба матуся, – найкращий лікар (6; 2).

Rosamund was sunshine and laughter and flowers. – Розамунда була мені й сонце, й щастя, й радість (6; 2).

Також А. Крісті використовує антономазію, що надає образність, експресивність та емоційність зображенню героїв детективів:

Old cats – старі відьми (6; 2), *he's your pigeon* – він – ваш клієнт (6; 2), *kitten* – дівчинка (6; 2).

Як бачимо, для найвдалішої передачі цих слів українською мовою було застосовано трансформацію експресивації, що дало змогу українському читачеві якнайкраще відчувати емоційно-експресивне забарвлення мови героїв.

Слід зазначити, що передача у перекладі на належному рівні експресивності літературного тексту є часто нездійсненою задачею. Основне завдання перекладача полягає у тому, аби зберегти як зміст, так і стиль твору оригіналу. Для досягнення передачі відповідного рівня експресивності у українського перекладача є необхідний арсенал прийомів та мовних засобів, хоча при цьому необхідно постійно слідкувати за мовними процесами, що відбуваються у сучасній англійській літературі. Питання передачі стилістичних фігур у процесі перекладу не може бути вирішено одностайно – у кожному конкретному випадку необхідно враховувати характер вживання тієї або іншої фігури, її функціональне навантаження і відповідно до цього знаходити їй ту або іншу відповідність в мові перекладу.

Список літератури

1. Агата Крісті. Немезида. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Kristi_Agata/Nemezyda/.
2. Агата Крісті. Знахідка у бібліотеці. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ae-lib.org.ua/texts/christie_the_body_in_the_library_ua.htm.
3. Агата Крісті. Карибська таємниця. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://javalibre.com.ua/java-book/book/2917108>.
4. Науменко Л. П., Гордєєва А. Й. Практичний курс перекладу з англійської мови на українську: навч. посібник / Л. П. Науменко, А. Й. Гордєєва. – Вінниця : Нова книга, 2011. – 136 с.
5. Agatha Christie. Nemesis [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.esnhuelva-2.org/agatha-christie-nemesis-english/>.

6. Agatha Christie. Body in the library [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://engshop.ru/The-Body-in-the-Library-skachat/>.
7. Agatha Christie. A Caribbean mystery [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bookre.org/reader?file=209642>.

References

1. Ahata Kristi. Nemezyda [Electronic resource]. – Access mode: http://chtyvo.org.ua/authors/Kristi_Agata/Nemezyda/.
2. Ahata Kristi. Znakhidka u bibliotetsi [Electronic resource]. – Access mode: http://www.ae-lib.org.ua/texts/christie__the_body_in_the_library__ua.htm.
3. Ahata Kristi. Karybska tayemnytsia [Electronic resource]. – Access mode: <http://javalibre.com.ua/java-book/book/2917108>.
4. Naumenko L. P., Hordieieva A. Y. (2011). Praktychnyi kurs perekladu z anhliiskoi movy na ukrainsku: navch. posibnyk. Vinnytsia, Nova Knyha Publ., 136 p.
5. Agatha Christie. Nemesis [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.esnhuelva-2.org/agatha-christie-nemesis-english/>.
6. Agatha Christie. Body in the library [Electronic resource]. – Access mode: <http://engshop.ru/The-Body-in-the-Library-skachat/>.
7. Agatha Christie. A Caribbean mystery [Electronic resource]. – Access mode: <http://bookre.org/reader?file=209642>.

Стаття надійшла до редакції 5.10.2016 р.